

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

ISBN 978-966-937-048-8

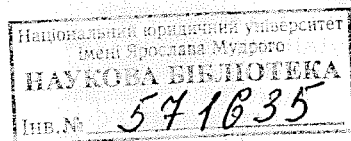
Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

- © Національна академія правових наук України, 2016
- © Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016
- © Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016
- © Видавництво «Право», 2016

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання й запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його суспільств. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

чанами» за «русское первородство» чи «києво-руську спадщину» 19 – поч. 20 ст., галицька «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), Рус. ради в Галичині (1848–49), культ.-просвітницька програма клубних т-в укр. інтелектуалів «Руська бесіда» (1860-ті – поч. 20 ст.), серійне вид. наук.-істор. літератури «Руська історична бібліотека» (1886–1904), здвоєна назва, винесена на титул монументального багатотомника М. Грушевського «Історія України-Руси» (1898–1936) та низка ін. У формах «русские» та «россияне» термін Р. зараз використовується як етнонім титульної нації і політонім РФ. Від терміна Р. утворилися сконструйовані в історіографії 19–20 ст. і зараз дуже популярні означення – Давня Русь і Київ. Русь, а також – давньорус. д-ва.

Походження назви Р. і до сьогодні залишається нез'ясованим та становить предмет для наук. полеміки, яка триває із сер. 18 ст., починаючи з відомої дискусії М. Ломоносова з Г.-Ф. Міллером, публ. диспуту М. Погодіна й М. Костомарова про поч. Р. 19 берез. 1860 та низки ін. Побутувала та побутує ціла низка концепцій і гіпотез про походження назви Р. Слов'янська, автохтонна чи анти-норманська / антискандинавська концепція пов'язує цей термін виключно чи переважно з давньослов'янським нас. Схід. Європи (М. Максимович, В. Ламанський, С. Гедеонов, Д. Іловайський, В. Васильєвський, В. Антонович, Ф. Міщенко, О. Потебня, Д. Багалій, М. Грушевський, В. Пархоменко, Б. Греков, С. Юшков, Б. Рибаків, М. Тихомиров, В. Пашуто, М. Рязановський, О. Рязановський та ін.). Одним із найпошире-

ніших різновидів автохтонної концепції є наддніпрянська чи середньодніпровська гіпотеза, в основі якої пошуки/встановлення етимологічних зав'язків із гідронімами й топонімами з коренем «рос» у бас. Дніпра, як-от: Рось, Росава, Роставиця і т. п. Іранська чи ірансько-сарматська концепція пов'язує термін Р. із племінними назвами іранського / сарматського / аланського походження, напр., розколани від іранського *roks* і т. п. (В. Абаєв, Д. Березовець, О. Трубачов та ін., а також із певними застереженнями Г. Вернадський). Варязька / норманська / сканд. / фінс., котра виводить походження Р. від назви «Routsis», якою давні фіно-угор. племена називали варягів, а також від давньоісландських / старосканд. означень гребців, мореходів, мешканців шхер і т. п. (Г.-З. Байєр, Г.-Ф. Міллер, А.-Л. Шльоцер, М. Погодін, А. Кунік, К. Кавелін, С. Соловійов, О. Шахматов, К. Тіядер, В.-Л. Томсен, Т. Арне, С. Томашівський, Г. Пашкевич, В. Кіпарський, А. Стендер-Петерсен, Х. Арбман та ін.). Нині сканд. гіпотеза вважається найбільш розробленою й адекватною концептуальною пропозицією, хоч її не поділяє ряд істориків-медієвістів. Окрім того, побутувала ще низка гіпотез і концепцій щодо походження назви Р., яке на сьогодні вважається архаїчним: фінс. (В. Татішев), хозар. (Г. Еверс), фризька (Г. Гольман), угор. (В. Юргевич), литов. (М. Костомаров), полабська (І. Забелін), «роксоланська» (Д. Іловайський), єврейс. (Г. Барац), араб. (В. Рудановський), тюркська (К. Фріцлер), кельтська (С. Шелухин) та ін. Деякі історики (Г. Вернадський, В. Мавродін та ін.) робили спроби пов'язати декілька

гіпотез (іранську та сканд.) між собою й висунути компромісні концепції, але такі пропозиції не здобули широкого визнання.

Лит.: Погодин М. О происхождении Руси. М., 1825; Ловмянский Г. Русь и норманны. М., 1985; Прицак О. Походження Русі, т. 1. К., 1997; Моця О. П. Південна «Руська земля». К., 2007; Яковенко Н. Вибір ім. versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). В кн.: Міжкультурний діалог, т. 1: Ідентичність. К., 2009; Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К., 2011.

В. М. Литвин.

РУСЬКА КРАЇНА – назва Закарпаття у складі Угорщини 1918–19. Після розпаду Австро-Угорщини і проголошення Угорщини незалежною, намагаючись зберегти Закарпаття у складі цієї д-ви, парламент 21 груд. 1918 прийняв Закон № 10 «Про автономію руської нації, проживаючої в Угорщині». Ним визначалося, що «руській нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право на самовизначення в галузях внутр. адміністрації, зак-ва, публ. шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови...». На території, заселеній русинами-українцями, в Ужанському, Уточанському, Березькому, Мармарошському к-тах у такий спосіб була створена правно-політ. одиниця з назвою «Р. К.». Вирішення питання держ.-правного впорядкування к-тів Земплин, Шариш, Абауй, Спіш, де також мешкали українці-русини, відкладалося до укладення «заг. мирового договору». Закон № 10 визначав

перелік питань, що виступали предметом спільної компетенції Угорщини й Р. К.: закорд. політика, фінанси, армія, громадянство, зак-во у галузях цив. і крим. права. В Р. К. мав бути створений законод. орган – Рус. Народний Союз і викон. – Держ. намісництво Р. К. на чолі з Держ. намісником із резиденцією у Мукачеві. Крім того, Закон № 10 визначив, що держ. власність і природні ресурси переходять у власність «закон. представників рус. нації як організованої правно-політ. одиниці». Вид. цього закону означало виокремлення Закарпаття як адм.-тер. одиниці.

Лит.: Шандор В. Закарпаття: Історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 р. Н.-Й., 1992; Панов А. В. Дипломатичні, історичні та правові аспекти визначення майбутнього статусу Закарпаття після Першої світової війни // Форум права, 2011, № 4.

В. В. Лемак.

«РУСЬКА ПРАВДА» – заг. назва об'єднаних спорідненим змістом кількох пам'яток старорус. права (інша думка – кількох ред. однієї пам'ятки), тексти яких у численних списках містяться в літописах, Кормчих кн., «Мірилі праведному» та деяких ін. рукописних джерелах 13–17 ст. Існують також тексти 18–19 ст., які повністю дублюють попередні, не мають самост. значення, а тому здебільшого не включаються дослідниками до переліків списків «Р. П.». Осн. істор. джерело (комплекс джерел) для вивчення сусп. ладу та держ.-прав. інститутів Київ. Русі.

До згаданих пам'яток (ред.) належать:

1) т. зв. Коротка правда, або Коротка ред. Р. П., яка вміщена в новгородських

літописах 15 ст. До наук. обігу введено 2 списки цієї пам'ятки (т. зв. Академічний I і Археографічний I). Поділяється на «Правду Ярослава» (традиційно зветься також Давньою, або Найдавнішою правдою), «Правду Ярославичів» та 2 статті, відомі як «Покон вірний» і «Урок мостникам». Дослідники запропонували умовний поділ Короткої ред. на 43 статті. Традиційно вважається, що вміщена в Новгород. I літописі молодшого ізводу під 1016. Коротка правда є найстарішим систематизованим збірником норм давньорус. права. Останніми роками поставлено питання про створення пам'ятки лише в 15 ст. через скорочення тексту Поширеної ред. «Р. П.» із додаванням положень інших пам'яток (О. Толочко);

2) т. зв. Поширена правда, або Поширена ред. Р. П. Пам'ятка збереглась у майже 100 списках, найдавніший з яких датований 1282 (Синодальний I список). Більшість списків Поширеної ред. Р. П. дійшли до нас у складі збірників норм світського, церк. або змішаного походження, зокрема «Мірила праведного», Кормчих кн. у поєднанні з «Мірилом праведним», Кормчих кн., юрид. збірниках у складі Пушкінського та Троїцького IV рукописів тощо. Вона зазвичай не містить заг. назви і складається з 2-х частин, кожна з яких має власну назву: «Суд Ярослава Володимировича» та «Устав Володимира Всеволодовича». Тексти Поширеної правди значно вирізняються один від одного, що викликало потребу їх структурування за певними групами. Зазвичай поділяють на окр. «види», а ті, у свою чергу, на «гілки». Деякі специф. списки окр. дослідники пропонували вважати са-

мост. ред. (С. Юшков, М. Тихомиров). Відповідно немає єдності й стосовно кількості статей у складі Поширеної правди, особливо враховуючи те, що внутр. структурний поділ у частинах пам'ятки або відсутній, або є спірним та непослідовним. Зазвичай вирізняють 121 або 142 статті (залежно від списку). Крім того, до норм, які відносно рідко вміщені до текстів списків, уживається поняття «додаткові статті». Щодо часу і обставин створення Поширеної правди, як і окр. її списків, тривають наук. дискусії;

3) т. зв. Скороч. правда або Скороч. ред. «Р. П.». Ця пам'ятка (ред.) представлена лише 2-ма списками, вміщеними в Кормчих кн.: Толстовським IV (сер. 17 ст.) та залежним від нього Оболенським I (2-га пол. 17 ст.). Виникнення Скороч. ред. більшість дослідників пов'язує з вилученням у 15–16 ст. в Півн.-Схід. Русі з тексту Поширеної правди ряду норм. Альтернативна позиція М. Тихомирова відносить створення пам'ятки до 12 ст., а протографа, від якого походять відомі списки Скороч. правди, – до межі 14–15 ст. Скороч. правда в Кормчих кн. вміщена у поєднанні із церк. Статутом Володимира Великого під заг. назвою «Суд Ярослава Володимировича. Указ». Текст поділяють на 52 статті (без урахування тексту Статуту Володимира Великого).

Існують відмінності між окр. списками однієї ред. в послідовності розміщення статей та їх формулюванні. У часи, коли створювалася «Р. П.», ще не розрізнялися окр. галузі права, але, виходячи із сучасних критеріїв, тепер виокремлюють низку норм крим. права, цив. права (права власності, зобов'язального права, спадкового права), про-

цес. норми (без поділу на цив. і крим. процес) тощо. Дослідники здебільшого не вбачають певної логічної системи у викладі цих норм, за винятком М. Максимейка, який вирізняв у «Р. П.» п'ять частин аналогічно системі *Corpus juris civilis* (Корпус юріс цивіліс) і Статуту Великого князівства Литов.

З аналізу текстів згаданих 3-х пам'яток (ред.) і спираючись на літописні згадки, дослідники традиційно роблять висновок, що первісний текст «Р. П.», перші 18 статей Короткої правди, які повністю присвячені проблемам крим. права (відповідальності за вбивство, тілесне ушкодження, крадіжку тощо) – «Правду Ярослава» склав Ярослав Мудрий шляхом кодифікації норм звичаєвого права («Закону руського»), поточного князівського зак-ва і тогочасних суд. прецедентів. Так, згідно з літописною згадкою 15 ст. (Новгородський 1-й літопис Молодшого ізводу) у Новгороді, де княжив Ярослав, наймана варязька дружина протиправними поборами спровокувала конфлікт з місц. жителями, який супроводжувався обопільним насильством і вбивствами. Ярослав спершу підтримав варягів, але після смерті батька, Володимира Великого, покаючись на віче і попросив у новгородців допомоги у збройному поході на Київ. У період боротьби за київ. стіл (між 1015 і 1019, ймовірно 1016), щоб залагодити конфлікт і задобрити новгородців, князь після перемоги над Святополком щедро розраховувався з учасниками походу і «отпусти их всех домов, и дав им Правду, и устав списав, тако рекши им: по сей грамоте ходите, якоже списав вам, також держите». За цими словами в літопису вміщується

текст Короткої правди. Багатьма дослідниками ставиться під сумнів правдивість зазначеної літописної згадки, яку вважають пізнішою вставкою. Відповідно пропонується датувати «Правду Ярослава» не 1016, а 1036–37.

Згодом цей текст уточнювали і доповнювали сини Ярослава Мудрого – Ізяслав, Святослав і Всеволод, а також Коснячко, Перенег, Микифор Киянин і Микола Чудин (ймовірно, княжі бояри або представники ін. панівних верств). Вірогідний час створення «Правди Ярославичів» – між смертю Ярослава Мудрого (1054) і початком конфлікту Ізяслава із Святославом (1073). За найпоширенішою версією, її було затверджено у Вишгороді 1072 під час княжого з'їзду. Існують припущення про створення «Правди Ярославичів» за життя Ярослава Мудрого, між 1036 і 1054. Щодо суті змін, запроваджених Ярославичами, та обсягу «Правди Ярославичів» у тексті Короткої правди триває наук. дискусія. Щонайменше Ярославичі заборонили кровну помсту і замінили її викупом.

У подальшому зміни в текст «Р. П.» вносили Володимир Всеволодович (Мономах) і, ймовірно, його син Мстислав Володимирович. У період феод. роздробленості, коли для потреб князівств, що вийшли з-під влади Києва, було створено низку нових списків «Р. П.», її текст змінювався і доповнювався місц. переписувачами.

Історія дослідження Р. П. розпочалася 1738, коли В. Татищев відкрив цю пам'ятку (Коротку ред.). Першим її публікатором став 1767 А. Шлецер. Згодом В. Крестинін опублікував 1788 один зі списків Поширеної ред., а І. Болтін 1792 здійснив комплексну публікацію

всіх відомих на той час текстів. М. Карамзін відкрив кілька нових її списків. Перше юрид. дослідження пам'ятки традиційно пов'язують із моногр. «Найдавніше руське право» І. Еверса (1835). Ряд праць присвятив історії тексту «Р. П.» Е. Тобін. «Р. П.» посідала помітне місце в наук. пошуках перших вітчизн. професорів-юристів К. Неволіна, М. Іванишева та М. Дювернуа. Узагальнююче значення мала праця «Попередні юридичні відомості для повного пояснення "Руської Правди"» М. Калачова (1846). В ній, зокрема, вперше обґрунтовано самостійність скороч. ред. «Р. П.». У 2-й пол. 19 ст. нові підходи до проблеми заклали дослідження В. Ключевського, В. Лешкова, В. Сергеевича, М. Дьяконова, а П. Мрочек-Дроздовський підготував докт. дисертацію «Дослідження про "Руську Правду"» (1886), до якої додав тлумачний словник маловідомих понять, уживаних у «Р. П.». Згодом побачило світ 4-томне дослідження нім. вченого Л.-К. Гьотца, присвячене «Р. П.» (1910–13), яке викликало численні й досить суперечливі відгуки у вітчизн. пресі. 1914 М. Максимейко опублікував докт. дисертацію, започаткувавши нею новий погляд на «Р. П.» як на прав. пам'ятку, органічно пов'язану насамперед із західнорус. (укр.), а не східнорус. (моск.) правом.

У пореволюц. часи укр. правознавці взяли згадану тезу за відправний пункт для своїх наук. пошуків. Принципова позиція Комісії для вивчення історії західнорус. та укр. права ВУАН полягала в тому, що історія держ.-прав. інститутів Київ. Русі загалом достатньо вивчена і слід насамперед знайти їх зв'язок з подальшою укр. історією. Під

таким кутом зору були підготовлені нові розвідки М. Максимейка, академ. праці С. Борисенка та ін. Їх ідейними односторонніми згодом стали вчені укр. діаспори: Р. Лашенко, М. Чубатий, С. Шелухін, А. Яковлів, Л. Білецький та ін. В рад. історіографії проблемам «Р. П.» присвячено фундам. праці Б. Грекова, О. Зиміна, Л. Мілова, М. Свердлова, П. Толочка, М. Тихомирова, Л. Черепніна, Р. Хачатурова, С. Юшкова та ін. Серед сучасних укр. дослідників слід назвати О. Толочка та С. Блашук.

Для кожного етапу наук. пошуків характерні свої пріоритети і методологічні підходи, а висновки перших дослідників з часом уточнювалися чи навіть визнавалися помилковими їх наступниками. Так, першим працям були притаманні підвищена увага до порівняльного аналізу різних списків пам'ятки, глибоке вивчення її тексту з метою з'ясування юрид. змісту вживаних термінів і понять, а також періодичні намагання встановити спорідненість «Р. П.» із джерелами європ. права. В центрі дискусій, які певною мірою продовжуються і тепер, були питання про офіц. чи прив. характер зводу, його світське чи реліг. походження, місце створення пам'ятки тощо. Згодом «Р. П.» стала розглядатися у ширшому контексті, в ній почали шукати положення, які б свідчили про характер сусп.-екон. процесів, що відбувалися у Давній Русі, а також про її вплив на подальший розвиток держ.-прав. інститутів. У рад. добу особливо наголошувалося на закріпленні в «Р. П.» феодальної експлуатації нас. та юрид. нерівноправності учасників сусп. відносин. Це не заважало підкреслювати в окр. пра-

цях гуманний характер багатьох норм «Р. П.», відзначати її переваги порівняно з європ. варварськими правдами.

У наш час «Р. П.» переважно розглядається як офіц. джерело світського характеру, кодекс феод. права, що від імені княжої влади забезпечував прав. захист життя, тілесної недоторканності, честі, майнових та ін. інтересів панівних верств сусп.-ва, а також обмежений захист ін. верств нас. Вона відбила становлення феод. відносин на Русі: розвиток товариського госп.-ва, поглиблення соц. диференціації сусп.-ва і посилення феод. залежності сільс. нас. (смердів, холопів, закупів). Із часом статті «Р. П.» про кровну помсту і таліон поступово втрачали свою чинність, але зберігалася кругова порука та деякі ін. пережитки первіснообщинного ладу.

Домінує погляд про київ. походження пам'ятки, хоча чимало прихильників має і «новгородська версія». Останнім часом набуває популярності теза про те, що сам текст «Р. П.» вперше був записаний лише у часи після монгол. нашествия сер. 13 ст., а до того відповідні норми існували лише як неписане звичаєве право (К. Цукерман, Ю. Зазуляк). Встановлено, що «Р. П.» базувалася на суто вітчизн. прав. джерелах; питання ж про вплив на неї нім., візант. і болг. права залишається дискусійним. Після занепаду Київ. Русі «Р. П.» продовжувала діяти в Галицько-Волин. князівстві й Великому князівстві Литов., а також у Новгородській республіці, Моск. великому князівстві (до 1497) та на ін. колиш. давньорус. землях. Дослідники виявляють зв'язок між нормами «Р. П.» і Литов. статуту, обговорюють питання про їх вплив на рос. Соборне уложення 1649.

Вид.: Шлецер А. Л. Правда руская данная в одиннадцатом веке от великих князей Ярослава Владимировича и сына его Изяслава Ярославича: издание Августа Шлецера, профессора истории при Императорской Академии наук, и члена королевских академий наук в Геттингене и в Стокгольме. СПб., 1767; Калачов Н. В. Текст Русской правды на основании четырех списков разных редакций. М., 1846; Правда Русская // Русские достопамятности, издаваемые Обществом истории и древностей российских, учрежденным при Московском университете, ч. 1. М., 1815; Юшков С. В. Руська Правда. Тексти на основі семи списків та п'яти редакцій. К., 1935; Правда Русская, т. 1–3. Л., 1940–63; Зимин А. А. Новые списки Русской Правды // Археологический ежегодник за 1958 год. М., 1960; Щапов Я. Н. Русская Правда в новых списках кормчих книг XVI–XVII вв. // Археологический ежегодник за 1969 год. М., 1971; Рус. Правда. В кн.: Российское законодательство X–XX веков, т. 1: Законодательство Древней Руси / под ред. О. И. Чистякова, В. Л. Янина. М., 1984.

Лит.: Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. М., 1950; Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. М., 1988; Хачатуров Р. Л. Становление права: (На материалах Киевской Руси). Тбилиси, 1988; Свердлов М. Б. Русская Правда. СПб., 1992; Толочко П. П. Київська Русь. К., 1996; Антологія української юридичної думки, т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. К., 2002; Толочко А. П. Краткая редакция Правды русской: происхождение текста. К., 2009; Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі / уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Х., 2014.

І. Б. Усенко, С. В. Ромінський.